

ТИТУЛЕ И ПОТПИСИ АРХИЕПИСКОПА И ПАТРИЈАРАХА СРПСКИХ.

Специјалну студију о титулама архиепископа и патријараха српских није до сада нико написао. Они који су то питање додиривали, додиривали су га само узгред.

Тако је г. Dr. Станоје Станојевић у XIII студији о српској дипломатици, говорећи о потпису уопште, истакао да су „архиепископи и патријарси у потпису увек помињали и приморје“.¹

Нешто више о титулама архиепископа и патријараха српских до пропасти српских држава крајем 15. века, казао је В. Марковић у другој глави своје књиге „*La Macédoine a-t-elle été considérée comme pays bulgare par les Serbes du poueu âge?*“ Циљ В. Марковића није био да говори о титулама, већ, као што се види из наслова његовог дела, да докаже да српски владаноци и поглавари српске цркве, и ако су дуго држали у својој власти и јурисдикцији велики део Македоније, нису себе називали ни краљевима, ни архиепископима, ни патријарсима Бугара. Узгред, доказујући сасвим убедљиво да је Македонија још у средњем веку сматрана за српску област, В. Марковић даје и неколико титула наших црквених поглавара. Глава у којој се поред осталог говори и о титулама архиепископа и патријараха српских у главном се своди на ово:

До прогласа царства и патријаршије 1346. год. титула архиепископа српских је „архиепископ све српске земље и поморске“.

После 1346. године, патријарх Јанићије узима титулу патријарха Срба и Грка. Ту титулу носи и његов наследник патријарх Сава IV. После 1371. године српски патријарси враћају се на стару титулу „Србљем и Поморју“ или „све српске земље и поморске“. Једино патријарх Спиридон прави изузетак када се у једном документу из 1370—1380 године, назива патријархом „Србљем и Подунавју“. На крају друге главе своје књиге В. Марковић овако завршава: „После 1557. када је обновљен пећски патријархат и кад су бугарске земље Дупница, Самоков и Татар-Пазарџик прикључене српској

¹ Глас Српске краљевске академије 106, стр. 48.

цркви, тек тада пећски патријарси додају својој титули име „Бугара“.¹

О титулама пећских патријараха после Макарија није ни толико писано. Једино је Свет. Никетић још 1871. године истакао да се „патријарх Ђерасим први од свију патријараха српских после пропасти назива патријарх Срба и Бугара“.² а Рад. Грујић „да додатак у наслову наших пећских патријараха не беше само празна титула него да су заиста патријарси наши вршили јурисдикцију и над православном црквом у једном делу југозападне Бугарске“.³

То је све што је у литератури казано о титулима архиепископа и патријараха српских.

Кад ствар тако стоји јасно је да је један систематски преглед титулатуре наших црквених великодостојника био потребан. Та титулатура је занимљива, има свога логичног смисла и континуитета у развоју.

Уз титулатуру, у овом прегледу титула, ја ћу редовно пратити и потписе наших архиепископа и патријараха, јер се потписи не могу одвојити од званичне титулатуре. Уз то, баш у потписима, као и у титулатури уопште, има занимљивих појединости које је требало истаћи а по неки пут и објаснити. Мислим да није потребно много истицати да цео овај преглед титула и потписа базира скоро искључиво на изворима.

Са Светим Савом, првим српским архиепископом, почиње и титулатура српских православних архиепископа. То је и сасвим природно. Једини поуздани потпис Светог Саве сачуван нам је у Савиној посланици игуману Спиридону из 1233 године, где се Сава на два места потписао и то: „Милостию божією пръвѣи архіепископъ вѣсее сръбскѣе земле Сава грѣшнѣи“, у средишњем писма и „Сава пръвѣи архіепископъ“,⁴ на крају писма. Савину титулу срећемо и у два непоуздана извора и то: у Савиној потврди о куповини Хиландарског винограда, где Сава себе назива „милостию божією архіепископъ сръбскѣи“,⁵ и у Врањинској повељи где се Сава потписао: „Сава божією милостию архіепископъ сръбске земле

¹ V. Markovitch: „La Macédoine...“ стр. 41.

² Гласник Српског ученог друштва 31., стр. 52.

³ Споменик Српске краљевске академије 51, стр. 106.

⁴ Списи Светог Саве, стр. 188 и 189.

⁵ Списи Светог Саве, стр. 191.

и поморске".¹ Као архиепископа „све српске земље и поморске“ помиње Светога Саву и Доментијан.² Свакако да је већ у доба Светога Саве званична титула српског православног архиепископа била: „архиепископ све српске земље и поморске“, мада „поморске земље“ Свети Сава не помиње у својем једном поузданом потпису.

Савини наследници на архиепископској столици стално се потписују као архиепископи „све српске земље и поморске“. То је случај са потписом архиепископа Арсенија I, непосредног наследника Светога Саве³ и са потписима архиепископа Саве III⁴ и Никодима.⁵ Уз то, у једном савременом запису из 1329. године каже се да се јеванђеље написа и сврши „повелѣниѣмъ прѣосвѣщенаго господина архиепископа всѣхъ сръбскихъ земль и поморьскѣхъ кирь Данила“,⁶ знак да су и други титулисали тако наше архиепископе а не да су се они само тако потписивали.

Нарочито је код архиепископа Данила јако подвучена званична титула српских архиепископа, у толикој мери да је ушла и у церемонијал приликом избора новог архиепископа. Тако код Данила на три места стоји како сабор кличе новоизабраном архиепископу са пуном титулом. Тако се на пример за архиепископа Арсенија I, приликом његовог избора, каже: „...и вѣси единогласѣно прословише и рекуште: Арсению прѣосвѣщеному архиепископу вѣсее сръбскѣе и поморьскѣе земље. многаѣ лѣта“.⁷ Исте речи дословно изговара сабор и приликом избора за архиепископа Данила II, главног писца Даниловог зборника.⁸

Званична титула српских православних архиепископа од Светога Саве па до 1346. године у толико је разумљивија што се и владоци из лозе Немањића називају краљевима свих српских и поморских земаља. Све ово казује да је православна вера у Немањићској Србији била уско везана са др-

¹ Списи Светог Саве, стр. 198.

² Домсیتیјан: Живот Св. Саве, стр. 118 и 220.

³ Споменик С. к. а. III, стр. 11.

⁴ Miklošić: Mon. Serbica. 77.

⁵ Соловјев: Одабрани споменици српског права, 47.

⁶ Љ. Стојановић: Записи и натписи, 55.

⁷ Данило: Житија краљева и архиепископа српских, стр. 250.

⁸ Данило: Животи краљева и архиепископа српских, стр. 176 и 362.

жавом и престолом а исто тако позната је чињеница да баш у почетку живота српске самосталне православне архиепископије, стоје на њеном челу као архиепископи, принчеви Немањићске лозе: Сава I и Сава II.

Истина архиепископи се врло често помињу и друкчије и то обично као архиепископи „српских земаља“ или као „српски архиепископи“. Тако и Доментијан и Данило помињу наше архиепископе а тако се често називају српски архиепископи и у неким записима. Значи да док је званична титула српских архиепископа била „архиепископ све српске земље и поморске“, дотле су они незванично, у народу називани просто српским архиепископима или архиепископима српских земаља, што је скоро исто.

Од интереса је истаћи још једну појаву које се јавља уз титулу или уз име архиепископа и која свакако потиче још из времена Светог Саве. Наиме, као почаст уз титулу или уз име архиепископа јавља се реч „преосвештени“. „Преосвештени“ је био само архиепископ и доцније патријарх. Да се са „преосвештени“ одавала почаст само архиепископу и патријарху а не и епископима најбоље се види из једног места код Доментијана, где се каже: „Тѣмъже образомъ и сии прѣосвештенѣи (т.ј. Сава) рече къ вѣсеосвештенѣмъ своимъ оученикомъ“¹ (т.ј. епископија). Ту разлику у титулисању архиепископа са „преосвештени“ а епископа са „всеосвештени“ налазимо и код Теодосија на месту где Немања предаје великожупански престо сину Стевану, где је епископ Калиник споменут као „вѣсеосвештенѣи Калинникъ епископъ“.² Исти је случај и код Данила, где се сам архиепископ Данило II, пре него што ће бити изабран за архиепископа, помиње на два места као „вѣсеосвештенѣи епископъ Даниилъ“³ а одмах после неколико реди, када је изабран за архиепископа сабор му кличе: „Даннилоу прѣосвештенѣмоу архиепископу вѣсѣхъ срьбьскѣихъ и помврѣскѣихъ земль многаѣ лѣта“.⁴

¹ Доментијан: Живот Св. Саве, 294.

² Теодосије: Живот Св. Саве, 38.

³ Данило: Животи краљева и архиепископа српских, 262.

⁴ Животи краљева и архиепископа српских, 363.

Уз то, Доментијан на преко 20 места помиње Светога Саву као „прѣосвештени кир Сава“¹ а на преко 150 места реч „преосвештени“ замењује и само име Светога Саве.²

Овакво одавање почести са „преосвештени“ за архиепископе и патријархе и са „всеосвештени“ за епископе, остало је кроз цео Немањински период наше историје, па и доцније. Тек за кнеза Лазара изгледа да се почела губити та разлика, јер се у повељи кнеза Лазара и патријарха Спиридона од 2 марта 1382 године, патријарх Спиридон помиње као „вѣсеосвештенїи патрїарх киръ Спиридон“.³

Ипак, у главном, та разлика је позната и може се пратити све до коначне пропасти српских држава у нашим средњовековним изворима. У турском периоду наше историје појмови „преосвештени“ и всеосвештени“ бркају се и придају подједнако патријарсима, архиепископима и епископима, све до укидања пећске патријаршије 1766. године.

Са прогласом царства и патријаршије 1346. године настаје знатна измена у титулатури поглавара српске православне цркве. Истина, са првим патријархом Јанићијем то изгледа није случај. Док се цар Душан у својим повељама назива и потписује „Цар Срба, Грка и Западних страна“, дотле се патријарх Јанићије помиње већином као „патрїарх киръ = Јоаникиѣ“, а у једној повељи цара Душана као „прѣосвештени патриархъ срьбски кир — Иоіаникиѣ“. Ни код Данила не назива се патријарх Јанићије патријархом Срба и Грка. Сам наслов житија у Даниловом зборнику гласи: „О поставлении прѣвааго патриарѣа срьблемъ Иоаникиа“. Уопште за време свога живота нигде се патријарх Јанићије не помиње као патријарх Срба и Грка. Тек после смрти патријарха Јанићија у једном запису писаном после његове смрти а године 1355. помиње се патријарх Јанићије у генитиву „патрїарха прѣваго Срьблемъ и Грькомъ кир Јоаникиа“.

¹ Доментијан: Живот Св. Саве, стр.: 228, 233, 245, 246, 247, 251, 157 ит.д.

² Доментијан: Живот Св. Саве, стр. 258, 260, 261, 262, 265, 267, 268, 269, 270, 271 ит.д.

³ Стојан Новаковић: Законски споменици, 764.

⁴ Д-р Станоје Станојевић: Потпис — Глас С. к. а 106, стр. 41.

⁵ Стојан Новаковић: Законски споменици, 676; Ал. Соловјев: Одабрани споменици српског права, 141.

⁶ Ал. Соловјев: Одабрани споменици српског права, 150.

⁷ Данило: Животи краљева и архиепископа српских, 378.

Тек патријарха Саву IV, наследника патријарха Јанићија, бележе наши домаћи извори несумњиво као патријарха Срба и Грка. Тако је већ прве године свога патријархата Сава IV споменут у повељи цара Душана од 10 августа 1354. године у инструменталу: „патрiархомъ Срблѣмъ и Грѣкомъ киръ Савомъ“.¹ Ово је уједно, хронолошки најранији помен титуле „патријарх Срба и Грка“. За патријарха Саву IV ово није усамљен случај, јер се и у два записа, које Љуба Стојановић датира између 1354. и 1375. године, Сава IV помиње као патријарх Срба и Грка.² Из овога излази да први несумњив помен „патријарх Срба и Грка“ у титулатури пећских патријараха налазимо тек 1354. године, 8 година после прогласа царства и патријаршије.

Јасно је одмах да се поставља питање да ли се патријарх Јанићије у опште називао патријархом Срба и Грка? Можда је само цар Душан требао бити „цар Срба и Грка“ а патријарх Јанићије имао остати само „Патријарх Срба“, да се не би вређала осетљивост грчког свештенства. Узурпирајући сам титулу византиског цара у своју корист, Душан није хтео узурпирати и титулу васељенског цариградског патријарха. Да Душан има обзира према цариградској патријаршији и поред оштрог политичког сукоба са Византијом, имало је за то пуно верских и политичких разлога. Истина и поред свих Душанових обзира дошло је до сукоба између српске и грчке цркве када је цариградска патријаршија бацила анатему на српско царство и патријаршију и тиме се солидарисала са византиском државном политиком. Тада већ није било разлога да се према цариградској патријаршији има обзира и већ ускоро видимо поменути Душанову повељу, један званичан документ од 10 августа 1354. године где се патријарх Сава IV назива „патријарх Срба и Грка“ а и друга два поменута извора (записа), датирана оба после 1354 године са истом титулом за патријарха Саву IV. После „анатеме“ пада и запис од 1355. године где се титула „патријарх Срба и Грка“ помиње и уз име патријарха Јанићија.

Раскид са грчком црквом био је непопуларан, вероватно још док је био у животу цар Душан, али право незадовољ-

¹ Стојан Новаковић; Законски споменици, 739.

² Љ. Стојановић: Стари српски записи и натписи, 145 и 146.

ство услед тога јавило се тек после Душанове смрти када је настало слабљење државе. Већ један од Данилових настављаца отворено окривљује цара Душана за овај раскид а све несреће које су сналазиле српску државу после смрти цара Душана приписивао је народ казни божјој и успелој анатемѣ.

После смрти патријарха Саве IV назив „Грком“ ишчежава за увек из титулатуре пећских патријараха. То је без сумње дошло или као последица престанка царске титуле после 1371. године или као последица измирења српске и грчке цркве под кнезом Лазаром, нешто доцније. По томе измирењу поглавари српске цркве остају и даље са титулом патријарха али без додатка „Грком“. После смрти патријарха Саве IV српски патријарси враћају се на оне атрибуте уз титулу које су имали раније као архиепископи. Тако се патријарх Спиридон у једној повељи потписује: „Спиридонъ милостию божиею патриархъ Срблемъ и Поморию“¹ а патријарх Данило III у својој једној повељи „Данѣиль по милости Божіеи прѣосвештены патріархъ всѣмъ Срблемъ и Поморию“.² Једино је патријарх Никодим нешто друкчије исписао своју титулу у запису из 1446. године: „Азъ смирили Никодѣмъ по милости божіеи патріархъ Срблемъ и поморию и по инимъ странамъ“.³

Патријарха Никодима наследио је патријарх Арсеније II, за кога је пропала српска држава 1459. године. Пропању српске државе „пропала је и српска црквена организација, као последица сама од себе и све до Макарија није било од државе признатог српског патријарха“.⁴

Са обновом пећске патријаршије под Макаријем 1557. године, титулатура српских патријараха нагло се развија. Патријарси после 1557. године уносе у титулу многе нове елементе: покрајине, земље и народе, претерујући и називајући се врло често патријарсима и архиепископима покрајина, земаља и народа над којима нису имали црквену јурисдикцију.

Од првог пећског патријарха после обнове патријаршије Макарија није нам се сачувао ни један потпис или запис писан његовом руком, одакле би могли најсигурније видети

¹ Miklošić: Моп. Serbica, 214.

² Стојан Новаковић: Законски споменици, 521.

³ Љ. Стојановић: „Стари српски записи и натписи, 282.

⁴ Љ. Стојановић: Српска црква од Арсенија II до Макарија — Глас С. к. а. 106, стр. 122.

како се потписивао и каква је била званична титула пећског патријарха у то доба. У савременим записима патријарх Макарије помиње се као архиепископ, као патријарх или и једно и друго. У опште пада у очи да записи и извори у опште, не воде много рачуна да ли ће пећске патријархе називати архиепископима или патријарсима. Патријарх Макарије помиње се са титулом архиепископа у доста великом броју савремених записа¹ а то је случај и са неким патријарсима после Макарија: за патријарха Герасима,² за патријарха Савотија,³ за патријарха Јеротија⁴ и за патријарха Јована.⁵ Много је ређи случај да се патријарси и сами потписују са титулом архиепископа, али и тога има.

Култ Светога Саве као свеца, као родоначелника српске цркве и првог архиепископа био је у то време врло велики. За патријарха Макарија у једном запису из 1557. године каже се: „ѡбновљшоу и прѣдрѣжештоу прѣстољъ свѣтаго Савѣи прѣваго архіепископа и ѣчитѣла срѣбскаго“.⁶ И за патријархе после Макарија често се у записима каже да су „предржали престо Светога Саве“. Свакако да је култ Светога Саве много учинио да се патријарси од Макарија па на даље често у нашим изворима називају па чак и сами се потписују као архиепископи јер је Свети Сава био архиепископ.

Стара титула: патријарх или архиепископ „све српске земље и поморске“ јавља се и после 1557. године врло често али већ за патријарха Макарија улазе и нови елементи у титулу.

Тако у запису од 1561. године патријарх Макарије забележен је као патријарх „вѣсен срѣбскіе земли, западнаго поморіа и сѣвернѣимъ странамъ“.⁷ Нов елемент у титули пећских патријараха „северне стране“ јавља се више пута уз име патријараха Макарија и уз име патријараха после њега. Овај

¹ Лб. Стојановић: Стари српски записи и натписи: 589, 626, 631, 658, 679, 6312, 6316, 6349.

² Лб. Стојановић: Стари српски записи и натписи: 725, 1526, 6378.

³ Лб. Стојановић: Стари српски записи и натписи. 778.

⁴ Лб. Стојановић: Стари српски записи и натписи, 806.

⁵ Лб. Стојановић: Стари српски записи и натписи: 842, 966, 1002, 1012, 5633, 6498, 6505, 6525, 6238.

⁶ Лб. Стојановић: Стари српски записи и натписи, 589.

⁷ Лб. Станојевић: Стари српски записи и натписи, 5609

нов елеменат није био празна титула. У доба патријарха Макарија и обновљене пећске патријаршије у опште, наш народ је, а специјално његов православни део, већ у велико, бежећи раније испред Турака, населио и области далеко на север и од самога Будима тако да је пећска патријаршија у моменту своје обнове обухватала Срем, Банат, Бачку, Барању, Славонију и још даље на север докле је допирала и власт Турскога царства у времену султана Сулејмана Величанственог. Очигледно је да под „северним странама“ треба подразумевати поменуте крајеве преко Саве и Дунава.

Патријарх Макарије први се од пећских патријараха назива и патријархом Бугара. Тако га помињу два записа, један из 1564. а један из 1568. године. У запису из 1568. године Макарије је титулисан као патријарх „всьмь Срблемь и Блѣгаром и западнаго поморја и севернимъ странам“.¹ Од тада назив „Бугара“ улази стално у титулатуру пећских патријараха све до укидања пећске патријаршије 1766. године.

Још је раније В. Марковић у своме делу „La Macédoine...“ на стр. 41. објашњавао да назив „Бугара“ у титули пећских патријараха долази отуда што је пећска патријаршија после 1557. године обухватила и бугарске земље: Дупницу, Самоков, и Татар-Пазарџик. Овome треба додати још да је титулу архиепископа Бугара носио охридски архиепископ. Очевидно, да је велики домен пећске патријаршије на југу и југоистоку појачао супарништво између Охридске архиепископије и пећске патријаршије, па је резултат тога био и тај, што су паћски патријарси узимали у своју титулу и понешто из титуле охридских архиепископа.

Први патријарх за кога се зна да се и сам потписивао као патријарх Срба и Бугара био је патријарх Ђерасим, четврти по реду од Макарија. Тако се на пр. патријарх Ђерасим потписао у запису од 1587. године као патријарх „всьемь Срблемь и Блѣгаремь и западнимъ странамъ и севѣрнимъ“.² Сувише је слободно некадашње тврђење Свет. Никетића у Гласнику 31, да се „патријарх Ђерасим први од свију патријарака српских после пропасти назива патријарх Срба и Бугара“.³ Ми данас имамо доказа да се већ Макарије помиње

¹ Љ. Стојановић: Стари српски записи и потписи, 6341.

² Љ. Стојановић: Стари српски записи и потписи, 6418.

³ Свет. Никетић: Историски развитак српске цркве II, стр. 52 — Гласник С. у. д. 31.

као патријарх Срба и Бугара а немамо разлога да сумњамо да је и званична титулатура патријарха Макарија имала у себи назив „Бугара“ и да се, можда и сам патријарх Макарије тако потписивао, утолико пре што у потпису патријарха Ђерасима из 1587. године видимо скоро исте елементе као и у титули патријарха Макарија у запису од 1568. године.

И наследници патријарха Ђерасима имају често у својој титули и назив патријарха Бугара. То је случај и са патријархом Јованом I званим „Кантул“. За патријарха Јована I Кантула интересантно је напоменути да, и ако се доста дуго одржао на пећском престолу (1592—1614), свега је једанпут забележен као патријарх „Срба и Бугара“ у једном савременом запису,¹ док је у осталим записима забележен као „архиепископ све српске земље и поморске“ или као „патријарх српски“.²

У погледу потписивања свога имена и титуле у савременим записима интересантан је патријарх Пајсије. Од 19 записа исписаних руком патријарха Пајсија, Пајсије је само у два записа забележио себе са титулом патријарха и то у запису из 1641. године потписао се „смирени архиепископ пекски и патријарх“.³ а у запису из 1631. године „смирени Паисеи патријарх“.⁴ У свима осталим записима, из скромности — то се види скоро из сваког записа — Пајсије се потписује као архиепископ српски или архиепископ пећски и не помињући патријаршиску титулу.⁵ Колико је патријарх Пајсије био скроман када је исписивао своје име најбоље се види из записа из 1614. године, где је себе патријарх Пајсије овако записао: „Последни приставник великој цркви иже несъм достоинъ нарьщи се архіепископъ Паисеи, от любви и сръдїа“.⁶

Међутим, званична титула патријарха Пајсија изгледа да није била тако скромна. Интитулација у синђелији патријарха Пајсија од 2 априла 1647. године овако гласи: „Паисеи мило-

¹ Лб. Стојановић: Стари српски записи и натписи, 10095.

² Лб. Стојановић: Стари српски записи и натписи: 821, 1021.

³ Лб. Стојановић: Стари српски записи и натписи, 1347.

⁴ Лб. Стојановић: Стари српски записи и натписи, 6721.

⁵ Лб. Стојановић: Стари српски записи и натписи: 202, 442, 1012, 1410, 1418, 1199, 1379, 4310 итд.

⁶ Лб. Стојановић: Стари српски записи и натписи, 6543.

гаръ и нѣка частъ отъ грекъ и северныхъ странъ патристию божіею архіепископъ пекскій и всѣхъ серблъ и болгархъ“.¹ Из овога би излазило да је патријарх Пајсије, званично, на документима који су излазили из патријаршиске канцеларије, не само задржао титулу патријарха Бугара, него се чак назива и патријархом једног дела Грка. Ово је уједно и први случај после обновљења пећске патријаршије да назив „грекъ“ или „Гркомъ“ улази у титулу пећских патријараха. Назив „Гркомъ“ у титули пећских патријараха јавља се и доцније али ретко и повремено.

После патријарха Пајсија, све до патријарха Арсенија III, нема нових елемената у титули пећских патријараха. Наследник патријарха Пајсија, патријарх Гаврило I потписао се у једном запису: „Гаврилъ божіею милостию архіепископъ пекскій и патриархъ сербскій“² а патријарх Максим записао је у запису из 1671. године своје име и титулу без нових елемената: „Маџим, божіею милостию архіепископъ пекскій и патриархъ всемъ Срблемъ и Българомъ и прочимъ“.³

Патријарх Арсеније III Чарнојевић спада, без сумње, у најзнатније преставнике српске цркве и највеће фигуре нашега народа. Амбициозан, енергичан и свестран у своме деловању, патријарх Арсеније III био је интересантан и својом титулатуром.

Велики је број записа које је својом руком исписао патријарх Арсеније III, већином у старим рукописним књигама српских цркава и манастира, са очигледном тенденцијом да остави што живљу успомену на себе. О томе најбоље сведочи један број његових записа који почиње речима: „да се зна когда приход аз Арсеније...“

Скромност у титулатури није била особина патријарха Арсенија III. Мали је број записа где се патријарх Арсеније потписује само именом архиепископа како се скоро искључиво потписивао патријарх Пајсије. Патријарх Арсеније III обично се потписивао као „патријарх Срба и Бугара“, што за нас није ништа ново, јер се тако потписују и многи патријарси после 1557. године. Патријарх Арсеније III потписивао се и као „патријарх

¹ Споменик С. к. а. 53, стр. 201.

² Љ. Стојановић: Стари српски записи и натписи, 1517.

³ Љ. Стојановић: Стари српски записи и натписи, 1665.

Срба и Грка“,¹ што имамо већ код патријарха Пајсија, истина не у његовом личном потпису али у интитулацији једне синђелије. Али патријарх Арсеније III уноси у патријаршиску титулу многе нове елементе. Из времена пре прелаза патријарха Арсенија III преко Саве и Дунава и Велике сеобе Срба уопште, нарочито се одикује новим елементима у патријаршиској титули грамата патријараха Арсенија III од 29 маја 1689 године, којом потврђује добра манастиру Раваници. Интитулација у почетку гредите овако гласи: „Арсеније Чрнојевић, божиеју милостију архијепископ пекски, патријарх васјем Србљем и Блгаром, Далматини, Травунији, Врјетским островјем, Западнога поморија и белаго и прочим“. ² Далмација, Травунија, „Вретиска острва“ и бело поморје јесу елементи који први пут сада као посебни улазе у званичну титулатуру пећскога патријарха. Интитулација у овој граматини је једна од најразгранатијих титула патријарха Арсенија III и пећских патријараха у опште.

Из времена пре Велике сеобе Срба вредно је поменути запис из 1686 године, где се патријарх Арсеније III записао као патријарх „всех четирех стран“. Сви ови елементи уношени су у титулу доста произвољно, без обзира да ли их је уносио патријарх Арсеније лично или људи из патријаршиске канцеларије.

После прелаза у крајеве преко Саве и Дунава 1690. године настају знатне измене у титулатури патријарха Арсенија III. Истина, Арсеније III назива се и даље патријарх „свих Срба и Бугара“ ³ али је пуно и нових елемената у титули.

Од 1690. године патријарх Арсеније III често се назива и потписује: архиепископ Прве Јустинијанске цркве, славено-српски патријарх, патријарх свега Илирика или патријарх источнога Илирика. Назив архиепископа Прво Јустинијанске цркве или архиепископа источне Прво Јустинијанске цркве био је елемент у титули који је имао да истакне јачу легитимност пећске патријаршије и да подвуче њену православну припадност. Иначе титулу архиепископа Прве Јустинијане носио је охридски архиепископ, па је ово, за патријарха Арсенија III,

¹ Љ. Стојановић: Стари српски записи и натписи: 1794, 1824; Гласник II одељ. књига VI, стр. 108.

² Гласник II одељења, VI књига, стр. 185.

³ Гласник II одељења III књига, стр. 4 и 5; Гласник II одељења VI књига, стр. 185.

први случај да и пећски патријарх присваја ту титулу. Постоји приличан број писама које је патријарх Арсеније III потписао као „архиепископ источне Прве Јустинијанске цркве и патријарх“.¹

У једном запису из 1692. године патријарх Арсеније III овако је записао своје име и титулу: „Арсеније Чрноевич православни архиепископ пекски, патријарх србски и блгарски и прочим православним ва источне цркве грчкаго закона“.² Овакво ограђивање патријарха Арсенија III да је он патријарх или архиепископ „источне цркве грчкаго закона“ врло је често у титули патријарха Арсенија III после 1690. године. И сам бечки двор у кореспонденцији са патријархом Арсенијем III титулише српскога патријарха са „*orientalis Ecclesiae Graeci Ritus Archiepiscopus*“, а тако патријарха Арсенија III титулише и цар Леополд I у једној потврди српских привилегија.³ Ова појава у титули патријарха Арсенија III сасвим је природна у средини где је било много католика и где патријарх Арсеније III није могао уопштавати своју титулу.

После 1690. године патријарх Арсеније III потписује се и овако: „Милостију божиеју архиепископ Ипекски славено србски и всего Илирика патријарх“.⁴ Од тада се патријарх Арсеније III често назива славеносрпским патријархом а једанпут у једном писму тако титулише патријарха Арсенија III и угарска дворска канцеларија.⁵

Још чешће патријарх Арсеније III, после 1690. године, потписује се као патријарх „всега Илирика“ или „источнога Илика“, поред осталих елемената обавезних у титули.⁶ Појам „Илирика“ улази најстрожије у званичну титулу патријарха Арсенија III и стоји често у интитулацији на почетку писама и повеља патријарха Арсенија III.⁷ Једна таква интитулација у повељи патријарха Арсенија III из 1705. године гласи: „Ар-

¹ Гласник II одељења VI књига, стр. 54, 55, 73 и 190; Гласник С. у. д. 67; стр.: 162 и 171; Гласник С. у. д. 73, стр. 273.

² Љ. Стојановић: Стари Српски записи и натписи, 1960.

³ Гласник С. у. д. 73, стр. 274; Гласник С. у. д. 67, стр.: 142 и 144.

⁴ Гласник II одељења, књига VI, стр. 205.

⁵ Гласник С. у. д. 67, стр. 168.

⁶ Гласник С. у. д. I, стр. 157; Гласник С. у. д. 15, стр. 264; Гласник С. у. д. 33, стр. 166; Љ. Стојановић: Стари српски записи и натписи, 7347.

⁷ Гласник С. у. д. I, стр. 157; Гласник С. у. д. 15, стр. 264.

сеније божиеју милостију архиепископ пекски и всем Србљем и Блгаром и всего Илирика патриарх“.¹

Први пут појам „Илирика“ уноси у патријаршиску титулу патријарх Арсеније III. Без сумње да је доста неодређени појам Илирика имао да обухвати многе нове крајеве са православним живљем преко Саве и Дунава који су били у власти цара Леополда I.

Постоји један карактеристичан и интересантан запис из 1690. године писан руком патријарха Арсенија III, где је патријарх Арсеније веома чудно исписао своју титулу: „Арсеніе божією милостію патріарх Пекскійи и вѣсем Срѣблѣем и Блгаром и Горнаго Подѣнавѣа до царствѣющаго града Рима и всего запада и прочим странам“.² Оваква титулација је сасвим усамљена. Машта и амбиција патријарха Арсенија III играле су улогу у овоме потпису. Овај запис најбољи је знак да је патријарх Арсеније III извесне елементе у својој титули уносио сасвим произвољно и после прелаза преко Саве и Дунава. У опште цела титулатура патријарха Арсенија III после 1690. године у многome је помпезна. Многи елементи у титули били су без стварног значаја, јер се духовна власт патријарха Арсенија III после 1690. године стварно простирала само на православне Србе у границама државе цара Леополда I.

После 1690. године патријарх Арсеније III потписивао се на латинском и на немачком језику. То је било и сасвим природно у средини где је службени језик био латински а језик владајућег народа немачки. У сталној бризи за вечито оспораване и слабо поштоване српске повластице, патријарх Арсеније III водио је живу кореспонденцију са бечким двором, наравно на латинском језику, па се на томе језику и потписивао. Опет у бризи за српске повластице патријарх Арсеније III водио је кореспонденцију и био принуђен да се обраћа разним утицајним људима немачког порекла на немачком језику па се тако и потписивао.

Тако на пример у писму грофу Етингу којим га моли да се заузме код ћесара за српски народ (писмо на немачком језику), патријарх Арсеније III овако се потписао: „Arsenius Czernovich, Archiepiscopus des gr. Ritus und Patriarch der Serben“.³

¹ Гласник С. у. д. 15, стр. 264.

² Љ. Стојановић: Стари српски записи и натписи, 7122.

³ Споменик С. к. а. 51, стр. 25.

Потписа патријарха Арсенија III на латинском језику има нешто више.¹ Тако се у два писма на латинском језику, писаним цару Леополду I, патријарх Арсеније III овако потписао: „Arsenius Csernoevich Orientalis Primae Ioustinianae Ecclesiae Archi-Episcopus et Patriarcha“² а у другој једној молби цар Леополду I „Arsenius Csernoeviz Archi-Episcopus et Patriarcha Rascianorum“.³ Овај потпис казује нам и један нов елемент у титули. Наиме, име Рац за Србе у то доба већ је толико познато код Немаца и Мађара да га и сам патријарх Арсеније III када се обраћа на немачком или латинском језику, испушта у својој титули. Очигледно је да је ово име за Србе дошло од речи Рас—Рашка—Rasia—Rascia.

Уз то, многи савремени државни документи на латинском и немачком језику упућени патријарху Арсенију, титулишу нашега патријарха као патријарха „Rascianorum“ или „rasische Patriarch“. Шта више у самој повељи цара Јосифа I од 29 септембра 1706. године, којом потврђује привилегије које је дао српском народу цар Леополд I, патријарх Арсеније III споменут је и титулисан као „Archiepiscopus et Rascianorum Patriarcha“.⁴

Када је 1690. године патријарх Арсеније III прешао у крајеве преко Саве и Дунава, Турци су ускоро у својим крајевима поставили за пећскога патријарха Калиника. Титула патријарха Калиника насупрот титули патријарха Арсенија III врло је једноставна и позната из раније. Патријарх Калиник записао се у савременим записима као „архиепископ и патријарх пећски“ или као „патријарх српски“⁵ а само једном као „архїепископъ Ипекскї Срблем и вѣсех Блгар“.⁶ Тек после смрти патријарха Арсенија III 1706. године, када је српска црква у Аустрији остала само у рангу митрополије, патријарх Калиник у грамати од 18 марта 1710 године, којом потврђује Карловачку митрополију, назива се „и васего Иллїрїка Патрїархъ“.⁷ Ово је уједно и први пут да се пећски

¹ Гласник II одељења, књига VI, стр.: 54 и 73; Гласник С. у. д. 67, стр.: 162 и 171; Гласник С. у. д. 73, стр. 273.

² Гласник II одељења, књига VI, стр. 54; Гласник С. у. д. 67, стр. 162.

³ Гласник С. у. д. 73, стр. 273.

⁴ Гласник С. у. д. 73, стр. 276.

⁵ Љ. Стојановић: Стари српски записи и натписи: 2215 и 5752.

⁶ Љ. Стојановић: Стари српски записи и натписи, 1980.

⁷ Гласник С. у. д. 62., стр. 151.

патријарх на земљишту Турске царевине назива и патријархом Илирика. Од тада па све до укидања пећске патријаршије назив „Илирика“ јавља се стално у титули српских патријараха. Назив „Илирика“ јавља се у титули патријарха Калиника очевидно као последица признања Карловачке митрополије од стране патријарха Калиника. Познато је међутим да су односи између пећске патријаршије и Карловачке митрополије уређени „свакако 1707 године“.¹

Од наследника патријарха Калиника Атанасија I сачувао нам се само један потпис, где се овај потписао као „патријарх Срба и Бугара“,² а његов наследник на пећском престолу патријарх Мојсије Рајић има као сталну ову титулу: „Архиепископъ пекскѣ и вѣсем Срѣблем и Блгаром и вѣсего Иллирика патриархъ“.³

Патријарх Арсеније IV Јовановић, звани Шакабенда, интересантан је својом титулатуром као и патријарх Арсеније III.

До коначног преласка патријарха Арсенија IV у Аустрију, приликом друге сеоба Срба, титула Арсенија IV била је: „Арсению божіею милостию архіепископ пекскѣ и васем Срѣблем и Блгаром и вѣсего Иллирика патриархъ“,⁴ како се сам Арсеније IV записивао у савременим записима. Карактеристичан је један запис који Љуба Стојановић датира после 1725. године, који је овако забележио патријарха Арсенија IV: „Арсению васех блажеинѣишемо и словеснѣишемъ и господинъ архиепископъ светеишиѣ архиепископиѣ Пекскіѣ, патриарху же васем Срѣблем и Блгаром, Поморию, Далматіе, Травѣни, Вретаниским ѿстровомъ и ѿбои пол Дѣнавъ и северним странама и васего Иллирика — многа лѣта“,⁵ Одмах треба додати да се овако патријарх Арсеније IV није потписивао. Само пада у очи сличност титулатуре у овом запису са званичном титулом патријарха Арсенија III у раније поменутој граматин од 25 маја 1689. године. Можда је писац поменутог записа имао пред собом грамату патријарха Арсенија III или неку грамату патријарха

¹ Рад. М. Грујић: Проблеми историје Карловачке митрополије — Гласник Историског друштва у Н. Саду II књига, свеска I.

² Споменик С. к. а. 51., стр. 108.

³ Споменик С. к. а. 51., стр.: 109., 110., 124. и 125.

⁴ Љ. Стојановић: Стари српски записи и натписи: 2510, 2616, 7590, 7604, 7616, 7690.

⁵ Љ. Стојановић: Стари српски записи и натписи, 7583.

Арсенија IV која се није сачувала. У сваком случају, за сада је немогућно утврдити да ли је титула у томе запису употребљена кадгод као званична титула патријарха Арсенија IV. Главно је да се ту не срећемо за новим елементима у титули пећских патријараха са којима се раније нисмо упознали.

Са преласком патријарха Арсенија IV у Аустрију патријаршишка титула прима нове елементе, исти случај као и са титулатуром патријарха Арсенија III после 1690. године. Нови елементи у титули патријарха Арсенија IV очигледно истичу још више тенденцију да се и крајеви преко Саве и Дунава у Аустрији унесу у титулу.

Већ 1739. године у Карловцима, значи одмах после преласка из Србије, патријарх Арсеније IV издаје једну грамату са овом титулатуром у почетку: „Арсени божиеју милостију православни архиепископ пекски, васјем же Серблем, Болгаром, Далматии, Босни, и обои пол Дунаја и цјелаго Илирика патријарх“.¹ Све ове елементе имамо и раније у титули патријарха Арсенија III, само је ново то што сада први пут Босна улази у титулу пећских патријараха, као посебни елемент који се засебно истиче. Босна, која је била под Турцима а не под Аустријом, очекивало би се да уђе у титулу пећских патријараха раније. Али, можда баш зато што је ова покрајина имала доста муслимана, пећски патријарси раније нису смели да се посебно називају и патријарсима Босне да не би изазвали нерасположење турских власти због оваквих чисто формалних разлога. Истина Босна се јавља и доцније у титули пећских патријараха после Арсенија IV али је то врло ретко и повремено.

Друга једна грамата патријарха Арсенија IV од 6 јуна 1747. године има ову интитулацију у почетку: „Арсеній Божіею милостію православній Архиепископъ Пекскій, всеа же Сербіи, Болгарій, Поморіи, Далматіи, Босні, Хорватскои, Баната Темишварскаго, обоинъ полъ Дуная и цѣлаго илирика патриархъ“.² И овде имамо нове елементе у титули. Први пут се пећски патријарх назива архиепископом Хрватске и Темишварског Баната, наводећи ове области посебно и то у интитулацији једне грамате. Ови елементи ушли су у титулу,

¹ Споменик С. к. а. 55., стр. 41.

² Споменик С. к. а. 53., стр. 82.

без сумње сасвим произвољно и само зато што је и у Хрватској и Темишварском Банату било доста православних Срба, над којима је патријарх Арсеније IV Јовановић имао црквену јурисдикцију.

Насупрот богатој интитулацији у почетку својих синђелија патријарх Арсеније IV много се скромније потписивао. Тако и после 1739. године он се често потписује као архиепископ и патријарх „Србов, Болгаров и всего Илирика“¹ а још чешће само „Арсении Четврти“.²

Интересантно је споменути и два записа, оба из 1738. године, где је Арсеније IV исписао своје име латиницом. Оба записа, један писан у манастиру Гргетегу а други у Пешти, писана су српским језиком и ћириловским словима а само на крају потпис патријарха Арсенија IV исписан је латиницом: „Arsenius Joannovich“.³ Практичних разлога не верујемо да је било да се патријарх Арсеније IV потпише латиницом имитирајући дух латинског језика у своме имену и то у толико пре што оба записа имају приватан карактер. Ипак, факат је то да се и патријарх Арсеније IV у новој средини преко Саве и Дунава потписује латиницом као и патријарх Арсеније III.

Интересантно је проговорити и нешто о надимку патријарха Арсенија IV. Надимак „Шакабенда“ који се увукао свуда у нашој историографији уз име патријарха Арсенија IV, готово и не помињу савремени извори. Једини извор који помиње патријарха Арсенија IV са надимком „Шакабенда“ јесте Општи лист патријаршије пећске. Општи лист даје и објашњење и од куда тај надимак. Ту се за Арсенија IV каже да „старином же бјаше от Банјан, от села зовом Шаке, сего ради и прозвани биша Шакабенте...“.⁴ Изгледа међутим да је патријарх Арсеније IV за живота слабо био познат под тим надимком. Арсеније IV ни једном није себе забележио са надимком, што је и природно уосталом; али исто тако многобројни савремени и познији записи о патријарху Арсенију IV нигде не помињу овога патријарха са на-

¹ Споменик С. к. а. 51., стр. 100; Јљ. Стојановић: Стари српски записи и натписи, 2628.

² Гласник II одељења IV књига, стр.: 302, 358, 360; Гласник II одељења, V књига, стр.: 79, 80, 81, 89.

³ Јљ. Стојановић: Стари српски записи и натписи: 2751 и 7755.

⁴ Гласник С. у. д. 35, стр. 77.

димком „Шакабенда“. Очевидно да је надимак патријарха Арсенија IV унет у нашу историографију из Општег листа и то више произвољно и са намером да се боље разликују два позната Арсенија на пећском престолу: Арсеније III и Арсеније IV.

После преласка патријарха Арсенија IV у Аустрију Турци су у својим областима поставили за патријарха Јанићија III — Грка. После друге сеобе Срба пећска патријаршија изгубила је сасвим поверење турских власти и због тога на њеном престолу све до коначног укинућа седе већином Грци.

Од патријарха Јанићија није нам се сачувао ни један потпис. Савремени записи бележе га са титулом „пекски патријарх кѣр Иоаникиѣ“¹ а један савремени запис помиње и надимак патријарха Јанићија називајући га „Јоаникије Караћоглија Греко-Константинополац“.²

Наследник патријарха Јанићија III, патријарх Атанасије II има доста развијену титулатуру. У својој грамати од 22. августа 1750. године патријарх Атанасије II овако се назива: „Атанасиј божією милостію Православный архиепископъ Пекскій и всеа Сербіи, Болгаріи, Далматіи, Босни, Обонъ полъ Дъная и цѣлаго Илирика патриархъ“.³ У овој титули имамо све раније поменуте елементе.

За наследника патријарха Атанасија II, патријарха Гаврила II и Ћирила II немамо много помена. Једини савремени запис који помиње патријарха Гаврила II назива га „словеносрпским и пећским патријархом“⁴ а за патријарха Ћирила II каже се у једном савременом запису да је „втори архіепископъ пекски, патриархъ србски“.⁵

Ни за патријарха Василија Бркића, последњег Србина на престолу пећске патријаршије до њеног угинућа не наилазимо на развијенију титулатуру. Најразвијенију титулу патријарха Василија налазимо у његовом писму Пештровићима, где се патријарх Василије овако потписао: „милостію Божією Василій первѣи архіепископъ Пекскій и всеа Сербіи, Болгаріи и Илиричeskій патриархъ“.⁶ Иначе патријарх Василије Бркић потписује се у својим писмима и много скромније као „Смирениј

¹ Лб. Стојановић: Стари српски записи и натписи: 2892 и 2909.

² Лб. Стојановић: Стари српски записи и натписи, 3170.

³ Гласник II одељења, књига V, стр. 116.

⁴ Лб. Стојановић: Стари српски записи и натписи, 5340.

⁵ Лб. Стојановић: Стари српски записи и натписи, 3175.

⁶ Споменик С. к. а. 22, стр. 10.

Архи-Епископъ пекскій Василій Жоанновъ“¹ или „Смирений Архи-Епископъ пекскій и патријарх сербскій Василій Жоанновъ“² или само „Василій патријарх сербскій“.³

Пећски патријарси после Арсенија IV имају много преча посла него да се брину о својој титули. Рад цариградске патријаршије да се пећска патријаршија укине већ је био при крају и пећски патријарси после Арсенија IV у главном проводе у бризи за одржање патријаршије.

Патријарх Василије Бркић био је последњи Србин на пећском престолу а претпоследњи патријарх до укинућа патријаршије. Патријарха Василија Бркића успели су Грци да збаце и заточе. Један запис из 1767. године са пуно гнева на Грке каже да „тогда бист гоненије на Србски престол от проклети Грка“ а исти запис на крају каже да су Грци послали патријарха Василија „у заточение во Кипарское острво“.⁴ И запис из 1765. године говори о великој „молви“ ради „престола и патријаршии сербскија“⁵ и протеривању Василија Србина од Калиника Грка, почледњег патријарха пећске патријаршије. Последњи пећски патријарх Калиник II Грк забележен је у савременим записима као „кир Каллѣникъ Грекъ“⁶ или као „патријарх хажи Каллѣникъ“.⁷

Патријарх Калиник II није се дуго одржао, јер је већ 1766. године укинута пећска патријаршија а српске земље у црквеном погледу подвргнуте су цариградској патријаршији.

Укидање пећске патријаршије значи кидање свих веза и споразума између Турака и Срба. Једини начин за одржање вере и народности после тога беше борба. И заиста баш после укидања пећске патријаршије појачава се активност нашега народа у борби против Турака и из те активности 38 година доцније јавља се устанак под Карађорђем и зачетак државе. Без сумње да је и укидање пећске патријаршије, поред осталих општих узрока, појачало ту борбеност. Сасвим је природно да се са укидањем пећске патријаршије 1766. године гаси и титулатура српских пећских патријараха.

Миодраг Југовић
професор

¹ Споменик С. к. а. 51, стр. 82.

² Споменик С. к. а. 51, стр.: 83, 85, 86.

³ Споменик С. к. а. 22, стр. 16.

⁴ Љ. Стојановић: Стари српски записи и натписи, 8316.

⁵ Љ. Стојановић: Стари српски записи и натписи, 3269.

⁶ Љ. Стојановић: Стари српски записи и натписи, 3269.

⁷ Љ. Стојановић: Стари српски записи и натписи: 3268, 3272, 3281, 3282.